

ارائه الگوی نظری تربیت عقلانی جهت نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی براساس مبانی معرفت‌شناختی قرآن کریم

دکتر شیرین رشیدی* دکتر سوسن کشاورز** دکتر سعید بهشتی*** دکتر اکبر صالحی****

چکیده

هدف از انجام این تحقیق، ارائه الگوی نظری تربیت عقلانی برای نظام آموزش و پرورش رسمی کشور بر مبنای بایسته‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم است. روش پژوهش برای دستیابی به هدف اول، «تحلیل مفهومی» و برای دستیابی به هدف دوم «روش استنتاجی از نوع قیاس عملی» است. جامعه تحلیلی تحقیق شامل کلیه آیات قرآن کریم به همراه تفاسیرشان، پایگاه‌های اطلاعاتی مرتبط با موضوع تحقیق بوده که ابتدا شناسایی و سپس به صورت هدفمند به‌طور عمیق و مستمر مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های حاصل حاکی از این است که براساس بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم: امکان کسب معرفت برای انسان وجود دارد؛ منابع معرفت شامل: طبیعت، عقل، دل، تاریخ، وحی و فطرت است؛ انواع معرفت مشتمل بر علوم دنیوی، اخروی؛ کسبی، لدنی، میزبان، مهمان، حسی، عقلی، شهودی، وحیانی و الهامی است. مناط صدق معرفت مطابقت با واقع است. لذا؛ با نظر به بنیان‌های معرفت‌شناختی فوق، الگوی نظری تربیت عقلانی در قالب اهداف، اصول و روش‌های تربیتی قابل استخراج است. برخی از اهداف واسطی این الگو عبارتند از: توجه همزمان به بُعد عقلی و عاطفی، پرورش تفکر، تدبیر، تعقل، تفقه در یادگیرندگان. برخی از اصول این الگو عبارتند از: اصل مراتبی بودن معرفت، تلازم معرفت و تقوا، حفظ منزلت عالم، و برخی از روش‌های این الگو عبارتند از: تبعیت از احسن، آینده‌نگری، پرسش‌گری، طلب علم. متناظر با الگوی بیان شده راه‌کارهایی نیز به منظور بهبود نظام آموزش و پرورش رسمی کشور ارائه گردیده است.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، معرفت‌شناسی، الگوی نظری تربیت عقلانی، آموزش و پرورش رسمی

□ تاریخ دریافت: ۹۵/۱۰/۲۷ □ تاریخ پذیرش: ۹۶/۵/۲

* نویسنده مسئول: دکترای تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی
rashidi.shirin@ymail.com

** استادیار فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی

*** استاد فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی

**** استادیار فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی

معرفت‌شناسی مبنایی‌ترین جهت‌گیری نظام‌های آموزشی است دانش «معرفت‌شناسی» به پژوهش درباره علم، معرفت، مبادی، مبانی، آثار و لوازم آن می‌پردازد (قائمی‌نیا، ۱۳۹۲: ۲۹). در قرآن کریم، علاوه بر تصدیق به ارکان شناخت یعنی معلوم، عالم، علم و معلم، از خداوند سبحان به عنوان آفریننده آن‌ها یاد شده است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷: ۱۹۴-۱۹۳). از جمله مسائل اساسی در معرفت‌شناسی، میزان علم و آگاهی است. با عقل نظری و عملی، راه رسیدن به علم و آگاهی هموار می‌شود. انسان با اندیشه‌ورزی و تعقل می‌تواند مسائل پیرامون خود را تحلیل و از این طریق نسبت به آن‌ها معرفت پیدا کند. این مسأله در عرصه تربیت عقلی در قالب توجه به دانش نظری و عملی خود را نمایان می‌سازد. به عبارت دیگر این بحث که وظیفه نظام تربیتی، رشد و آماده‌سازی عقلی دانش‌آموزان است و یا آن که باید تنها به انتقال دانش سازمان یافته بپردازد، از مسائل جاری معرفتی در تربیت عقلی است. علم اسلامی نیازمند معرفت‌شناسی اسلامی است و راه وصول به علم و معرفت اسلامی در فرآیند آموزش و پرورش اتفاق می‌افتد (عطّاس، ۱۳۷۴، ص ۳۹؛ به نقل از ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۲: ۱۳۰). معرفت‌شناسی از نظر «ثبوت» بر همه مسائل عقلی مقدم است؛ زیرا تا نظریه معرفت حل نشود و مقدار نیل بشر به شناخت خود و خارج از خود تبیین نگردد، هرگز طرح مسائل فلسفی و کلامی سودی ندارد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷: ۲۱).

از آن جا که قرآن کتاب هدایت، راهنمایی به راه سعادت و کمال است، هدایت هم جز از راه عقل و علم میسر نیست، از این رو معرفت اهمیت و جایگاه به‌سزایی در قرآن کریم پیدا می‌کند. تا جایی که می‌بینیم در آیات بسیار زیادی از قرآن کریم به ارزش، اهمیت معرفت و وسایل تحصیل آن پرداخته شده است.

تکیه بر عقل و تأیید وجهه عقلانی از ویژگی‌های تربیت اسلامی است. مسلمان باید اصول و مبانی اعتقادات خود را از طریق تعقل بپذیرد. در میان مذاهب کمتر به مکتبی برمی‌خوریم که به صراحت از پیروان خود بخواهد که مبانی مکتب را از طریق بررسی عقلانی بپذیرند. یکی از دلائل پویایی اسلام همین امر است (شریعت‌مداری، ۱۳۸۲: ۷۰). بُعد عقلانی انسان جایگاهی فراتر از سایر ابعاد وجودی خود دارد. عقل، سرچشمه منحصر به فرد تمامی کمالات نظری و عملی است. از این رو تربیت عقلانی مجموعه

تدابیر و اعمالی است که به طور منظم و سازمان یافته موجبات رشد و پرورش عقل را در دو جنبه نظری و عملی فراهم می‌آورد (بهشتی، ۱۳۸۶: ۱۳ و ۱۳۸۹: ۸۹).

یادگیری علم و معرفت، بخشی از تربیت عقلی انسان در قرآن کریم است. قرآن کریم دعوتی فراگیر و جهان شمول برای یادگیری علم و معرفت دارد و همه افراد را فراخوانده تا این که رو به سوی علم داشته باشند و علم آموزی را به عنوان جهاد مقدس باور کنند. تربیت انسان ایده آل براساس گزاره‌های عقلی قرآن کریم یعنی دستیابی به محصولی که واجد همه شاخصه‌های مبنایی تربیت عقلانی است. از این رو لازم است در طراحی و تدوین الگوی نظری در تربیت عقلانی بر مبنای گزاره‌های اخباری یا توصیفی قرآن کریم به گزاره‌های معرفت‌شناختی رجوع شود.

لازم به ذکر است که تاکنون درباره تربیت عقلانی بر مبنای معرفت‌شناسی قرآن کریم، به صورت جامع و همه جانبه پژوهشی انجام نشده است. پژوهش‌های انجام شده عمدتاً به صورت بخشی و جداگانه با تمرکز بر «تربیت عقلانی» (ایمانی، ۱۳۷۸؛ بهشتی، ۱۳۷۹؛ الیاس، ۱۳۸۰؛ رشیدی، ۱۳۹۲)، «بنیان‌های معرفت‌شناسی قرآن کریم» (حسینی بهشتی، ۱۳۷۸؛ صادق زاده، ۱۳۸۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷؛ معلمی، ۱۳۸۷؛ سرتیپ‌زاده، ۱۳۸۹؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۹؛ حسین زاده، ۱۳۸۹؛ کیلانی، ۱۳۸۹؛ نصر، ۱۳۹۰؛ مطهری، ۱۳۹۱؛ نصر، ۱۳۹۳) یا «تربیت عقلانی بر مبنای قرآن کریم» صورت گرفته است (احسانی، ۱۳۹۳). در حالی که در پژوهش حاضر سعی شده، همه این ابعاد در یک فرایند پیوسته مورد مطالعه قرار گیرد. بنیان‌های معرفت‌شناختی، حکم داشته‌های شناختی را دارد که حاوی گزاره‌های توصیفی است و براساس آن‌ها تربیت عقلانی (که شامل گزاره‌های تجویزی است) استنتاج می‌شود.

راه دستیابی به تربیت عقلانی از بدنه نظام آموزش و پرورش عبور می‌کند. هدف و غایت نظام آموزش و پرورش، دریافت میزانی از علم الهی است که بتواند سعادت بشری را تأمین کند. از آنجا که خداوند علم مطلق را در اختیار دارد و این علم مطلق، فقط مختص به آن ذات لایزال است، بنابراین، انسان نمی‌تواند به همه آن دسترسی پیدا کند. بر این اساس انسان باید تلاش کند که به میزانی از درک و فهم خویش، به این علم لایتناهی دست یابد که سعادت خویش را تأمین نماید (عطّاس، ۱۳۷۴: ۳۴؛ به نقل از ایمان و کلاته، ۱۳۹۲: ۱۳۷).

بر این اساس ضرورت و اهمیت تدوین الگوی تربیت عقلانی از منظر بنیان‌های معرفت‌شناسی قرآن کریم روشن می‌شود. الگو «مدلی مفهومی» است که با هدف ساده‌سازی و قابل فهم کردن مفاهیم انتزاعی شکل یافته است. الگو باز نمود جنبه‌های مختلف یک نظریه است که به درک مطلب و نظریه‌سازی کمک می‌کند. الگو ابزاری سودمند برای سازماندهی و تبیین مجموعه‌ای از اطلاعات و دانش است (نوروزی و رضوی، ۱۳۹۰: ۱۷۴). در پژوهش‌های علمی، الگوها باز نمودهای ساده یک فرایند یا نظام هستند که ساحت و انتظام ویژه‌ای دارند و بحث درباره یک پدیده را آسان می‌کنند. الگوها قیاس‌های توصیفی برنامه‌ریزی شده‌ای هستند که نمودی از نظام روابط بین پدیده‌ای بوده که به شکل کلامی، گرافیکی، فیزیکی و نمادین تحقق می‌یابند. الگوی مفهومی، توصیف‌هایی از عناصرها یا عامل‌هایی هستند که به انحاء متفاوت با هم در ارتباط بوده و بیشتر از نظریه‌ها، یا کاربرد آن‌ها مشتق می‌شوند (آقازاده، ۱۳۹۰: ۷۳-۷۱). در این پژوهش الگو نظامی جامع است که حاوی عناصر متعددی از قبیل اهداف، اصول، روش بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی آیات قرآن کریم است.

این تحقیق به دنبال آن است که مشخص کند قرآن کریم برای این که متریان را به عالمانی عامل تبدیل کند، به چه اهداف، اصول و روش‌هایی برای پرورش عقل در فرایند آموختن و کشف حقیقت نیازمند است. بنابراین سوالی که مطرح است این است که بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآنی، الگوی مناسب تربیت عقلانی برای نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران چیست؟

روش پژوهش

در این تحقیق جهت استخراج بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم از روش تحلیل مفهومی در زبان «رسمی و فنی» استفاده شده است. در تحلیل مفهومی از بررسی بافت، سیاق مفهوم، بررسی مترادف کلمات یا عبارات در قرآن کریم و تفاسیر مربوطه استفاده شده است.

جهت طراحی الگوی مفهومی تربیت عقلانی بر مبنای قرآن کریم از روش «استنتاجی از نوع قیاس عملی» استفاده شده است. روش استنتاجی یا قیاس عملی، متشکل از یک مقدمه تجویزی و یک مقدمه توصیفی است که اولی به «هدف» مشخصی ناظر

است، و دومی به «وسیله رسیدن به آن هدف»، و سومی «نتیجه» حاکی از آن ناظر است (باقری، ۱۳۸۷: ۴۷-۴۸). این روش دارای الگوی پیش‌رونده و پس‌رونده است. در الگوی پیش‌رونده، از مبانی فلسفی و متافیزیکی حرکت و به استنتاج آراء و عناصر تربیتی (اهداف، محتوا و روش‌ها) پرداخته می‌شود و در الگوی پس‌رونده مسیر حرکت برعکس است. (باقری، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۸-۶۰).

نمونه‌هایی از یافته‌های تحقیق که با روش استنتاج از نوع قیاس عملی بدست آمده‌اند عبارتند از:

نمونه ۱: استنتاج اصل تربیت عقلانی

مقدمه اول: گزاره توصیفی برگرفته از «بنیان‌های معرفت‌شناختی»: تقوا سرچشمه آگاهی است (انفال: ۲۹).

مقدمه دوم: گزاره تجویزی «اهداف» برگرفته از بنیان‌های معرفت‌شناختی: به خودسازی خود پردازید (زمر: ۹).

نتیجه: اصل تلازم معرفت و تقوا

نمونه ۲: استنتاج روش تربیت عقلانی

مقدمه اول: اصل تلازم علم و عمل

مقدمه دوم یا بنیان تجویزی روشی: عامل به علوم نافع باشید (بقره: ۴۴).

نتیجه: تقویت روش مسئولیت‌پذیری

جامعه تحلیلی

جامعه تحلیلی این مطالعه شامل: منابع دست اول از قبیل قرآن کریم به همراه تفاسیر آن (المیزان، نمونه و تسنیم) و منابع دست دوم از قبیل کتب، پایان‌نامه‌ها، مقالات و مستندات مرتبط با موضوع پژوهش می‌باشد.

روش جمع‌آوری اطلاعات

ابتدا منابع مرتبط اعم از منابع دست اول و دست دوم اعم از پایگاه‌های اطلاعاتی مرتبط شناسایی شدند. سپس متن خوانی، فیش‌برداری و استخراج آیات مورد نظر آغاز

شد. هم‌زمان با فرآیند جمع‌آوری اطلاعات کار طبقه‌بندی و کدگذاری نیز انجام شد. برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز علاوه بر تحلیل اسناد، از منابع دیگری از قبیل گفتگوی حضوری با صاحب‌نظران حوزه قرآنی، فلسفی و تعلیم و تربیت و مشورت با آن‌ها جهت بررسی عمیق‌تر استفاده شد. در این پژوهش اطلاعات در چهار مرحله جمع‌آوری شد که مراحل آن به ترتیب در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱. مراحل جمع‌آوری اطلاعات

مراحل	توصیف مراحل
اول	مطالعه واژگانی قرآن کریم در حوزه معرفت، معرفت‌شناسی و تحلیل مفهومی آن
دوم	مطالعه آیات قرآن کریم در حوزه معرفت، معرفت‌شناسی و تحلیل مفهومی آن
سوم	مطالعه تفاسیر آیات مربوطه در قرآن و تحلیل آن‌ها از منظر اهداف و پژوهش
چهارم	تدوین الگوی نظری تربیت عقلانی مبتنی بر بنیان‌های معرفت‌شناختی مستخرج از قرآن کریم

یافته‌ها

هدف اول پژوهش بررسی بایسته‌های معرفت‌شناختی در قرآن کریم است. جهت تحقق این امر، چهار حوزه از جمله: امکان معرفت، منابع معرفت، انواع معرفت و مناط صدق معرفت در قرآن کریم به ترتیب زیر مورد مطالعه قرار گرفته است.

امکان معرفت

شش اصطلاح در خصوص امکان معرفت وجود دارد که عبارتند از: امکان عام (سلب ضرورت از جانب مخالف)، امکان خاص یا امکان ذاتی (سلب ضرورت از طرفین قضیه)، امکان اخص (سلب ضرورت‌های ذاتی، وصفی و وقتی)، امکان استقبالی (سلب ضرورت‌های ذاتی، وصفی، وقتی به شرط محمول)، امکان استعدادی (آمادگی یک پدیده مستعد برای تبدیل شدن به پدیده‌ای دیگر در ارتباط با همان پدیده)، امکان وقوعی (سلب امتناع از جانب موافق با بودن شیء به گونه‌ای که از فرض وقوعش محال لازم نیاید)، امکان فقری (صفت موجود است نه ماهیت، و به معنای تعلق و نیازمندی ذاتی وجودات

امکانی به غیر آن‌ها است) (بهشتی، ۱۳۸۹: ۱۴۵-۱۴۴). منظور از امکان در تحقیق حاضر، امکان وقوعی است. درخصوص امکان وقوعی معرفت یافته‌های قرآنی در جدول ۲ گزارش شده است.

جدول ۲. امکان معرفت بر مبنای آیات قرآن کریم

ادله امکان معرفت	شواهد قرآنی
سخن گفتن از شناخت یقینی و دعوت به تحصیل آن	(بقره: ۴، ۱۱۸، ۱۷۰ و ۲۰۹ / زخرف: ۲۲-۲۳ / رعد: ۲ / دخان: ۷ / مائده: ۵۰ / انعام: ۷۵ / شعرا: ۲۴ / نمل: ۳ / روم: ۶۰ / سجده: ۲۴ / تکوین: ۵ / انبیاء: ۵۳-۵۵ / اعراف: ۷۰)
تعلیم اسماء الهی به انسان	(بقره: ۳۱)
سخن گفتن از خودشناسی ملازم با خداشناسی	(اعراف: ۱۷۲)
نکوهش روش مجادله درباره خداوند	(حج: ۳-۸، ۴-۹ / اسراء: ۳۶)
فرمان به اندیشه‌گری	(سبا: ۴۶ / انعام: ۵۰ / روم: ۸)
فرمان به نظرورزی	(روم: ۴۳-۴۲ / اعراف: ۱۸۵ / عنکبوت: ۲۰ / ق: ۶ / آل عمران: ۱۳۷)
فرمان به ژرف‌اندیشی	(توبه: ۱۲۲ / انفال: ۶۵ / اعراف: ۱۷۹)
فرمان به کسب علم و آگاهی	(بقره: ۱۲۹ انفال: ۴۱ / مائده: ۹۲ / بقره: ۲۰۹ / مجادله: ۱۱ / الرحمن: ۴-۱)
ستایش عالمان	(فاطر: ۲۸ / عنکبوت: ۴۳ / قصص: ۸۰ / روم: ۲۲ / مجادله: ۱۱)
نکوهش جاهلان	(انفال: ۲۲ و ۶۵ / اعراف: ۱۷۹ / ملک: ۱۱-۱۰)
فرمان به عبرت گرفتن از سرگذشت پیشینیان	(انعام: ۱۱ / نمل: ۶۹)
فرمان به قرائت حقایق	(علق: ۵-۱)

یافته‌های حاصل از جدول ۲ حاکی از این است که در خصوص امکان معرفت: امکان وقوعی، سلب امتناع از جانب موافق با بودن شیء به گونه‌ای است که از فرض وقوعش محال لازم نیاید. طباطبایی (۱۳۷۴)، ترجمه موسوی همدانی، ج ۱: ۶۹) در ذیل آیه ۴ سوره بقره به یقین که عبارت از فراموش نکردن آخرت است، اشاره نموده است. جوادی آملی (۱۳۸۹، ج ۲: ۱۹۲) درباره این آیه می‌فرماید: موانع اعتقاد به معاد یا «شبهه علمی» است یا «شهوة عملی». پرهیزکاران، این دو را (شبهه علمی و عملی) از حریم اندیشه و عمل خود رانده، از رزق ناب «یقین» که کمیاب‌ترین رزق خداوند است، بهره‌مند شده‌اند.

طباطبایی (۱۳۷۴)، ترجمه موسوی همدانی، ج ۱: ۱۸۲) درباره آیه ۳۱ سوره بقره آورده است: علمی که برای آدم دست داد، حقیقت علم به اسماء بود که فرا گرفتن آن برای آدم ممکن بود و برای ملائکه ممکن نبود. آدم اگر مستحق و لایق خلافت خدایی شد به‌خاطر همین علم به اسماء بوده است. جوادی آملی (۱۳۸۹، ج ۳: ۱۶۳) در ارتباط با این آیه چنین آورده است: مراد از اسماء، حقایق غیبی عالم است. وجود چنین قابلیت و توانمندی حاکی از امکان کسب معرفت در انسان می‌باشد. مکارم‌شیرازی (۱۳۷۴، ج ۱۸: ۱۴۱) در ذیل آیه ۴۶ سوره سبا آورده است که تفکروا یعنی در همه چیز بیندیشید. نظروزی از نوع تفکر و تأمل دقیق، عبرت‌آمیز است و با نگاه کردن عادی متفاوت است. مکارم‌شیرازی (۱۳۷۴، ج ۱۶: ۲۳۷-۲۳۸) درباره آیه ۲۵ سوره عنکبوت آورده است: «تفقه» نوعی تلاش برای یادگیری و فهم تمام آنچه در قرآن بیان شده است، می‌باشد که این درک و فهم، نزد افراد متفاوت است یعنی هرکس متناسب با ظرفیت خویش علوم مختلف را کسب می‌کند. «تدبر» این است که قلب به عواقب امور بیندیشد. براساس معارف قرآنی هر فرد باید همواره در علم، تدبر و ژرف‌نگر باشد. ایمان فرد مؤمن ناشی از فهم و ژرف‌نگری بالای اوست. طباطبایی (۱۳۷۴)، ترجمه موسوی همدانی، ج ۹: ۱۴۷) درباره آیه ۶۵ سوره انفال می‌گوید: کلمه «فقه» با کلمه «فهم» یک معنا را می‌رساند، الا این که کلمه فقه در رساندن معنا رساتر است.

بصیرت و ژرف‌نگری و فهم صحیح از امور از نشانه‌های بارز انسان عاقل بوده که در قرآن بسیار بر آن تأکید شده است. مکارم‌شیرازی (۱۳۷۴، ج ۷: ۱۹-۲۳) در

خصوص آیه ۱۷۹ سوره اعراف چنین آورده است: قلب در اصطلاح قرآن به معنی روح، فکر و نیروی عقل است. تقریباً در ۳۰ مورد به علم و آگاهی نسبت به شماری از حکمت‌های نظری و عملی فرمان داده شده و در این زمینه از دو قالب زبانی: «اعلم» و «اعلموا» استفاده شده است. قرآن کریم ظرفیت معرفتی و علمی انسان را نامحدود دانسته است. مکارم‌شیرازی (۱۳۷۴، ج ۲: ۸۴) درباره آیه ۲۰۹ سوره بقره آورده است: «بینات» به معنی دلایل روشن است. هدف آیات الهی از تکریم و ارزش‌گذاری عالم، بخاطر تأثیرات تربیتی اوست. مهم‌ترین و عالی‌ترین اثر علم، عملی شدن آن در نفس عالم است. مکارم‌شیرازی (۱۳۷۴، ج ۱۸: ۲۴۷-۲۴۹) در ذیل آیه ۲۸ سوره فاطر می‌گوید: «عالمان» در منطق قرآن آن گروه از صاحب‌نظران و دانشمندانند که نور علم و دانش تمام وجودشان را به نور خدا، ایمان و تقوا روشن ساخته، و نسبت به وظائفشان سخت احساس مسئولیت می‌کنند. تأکید قرآن بر عبرت گرفتن انسان از حوادث تاریخ، نعمت‌ها و نعمت‌هایی است که آن‌ها داشتند و مطالعه عاقبت آن‌ها، خود گواهی بر امکان و تحقق معرفت است. مکارم‌شیرازی (۱۳۷۴، ج ۵: ۱۶۳) در ذیل آیه ۱۱ سوره انعام می‌نویسد: مشاهده آثار گذشتگان و اقوامی که بر اثر پشت پا زدن به حقایق راه فنا و نابودی را پیمودند، تأثیرش بیشتر از مطالعه تاریخ آن‌ها در کتاب‌ها است، زیرا این آثار حقیقت را محسوس می‌سازد. در قرآن کریم در آیات متعددی به ستایش مقام علم، عالم و نکوهش جاهلان اشاره شده است. به عنوان نمونه آیه ۱۹ سوره رعد دو قسمت دارد، ابتدا به ستایش عالمان و سپس به نکوهش جاهلان پرداخته و در نهایت نتیجه‌گیری نموده است. طباطبایی (۱۳۷۴، ترجمه موسوی همدانی، ج ۱۱: ۴۶۷-۴۶۶) در ذیل این آیه می‌نویسد: حق در دل‌های این طائفه که دعوت پروردگار خود را پذیرفتند جای گیر گشته و دل‌هایشان، دل‌های حقیقی گردیده است، که دارای آثار و برکات یک دل واقعی است.

منابع معرفت

دیگر بایسته‌های معرفت‌شناسی، آگاهی از «منابع معرفت» است که یافته‌های حاصل در جدول ۳ گزارش شده است.

جدول ۳. منابع معرفت بر مبنای قرآن کریم

منابع معرفت بر مبنای قرآن کریم	آیات
طبیعت	(روم: ۵۰ / شعرا: ۷ / طه: ۵۴ / ذاریات: ۲۰ / آل عمران: ۱۹۰)
عقل	(اعراف: ۲۰۱ / روم: ۲۴ / طه: ۱۲۸ / زمر: ۱۸ / بقره: ۲۴۲)
دل	(فرقان: ۲۲ / انفال: ۲۹ / یوسف: ۹۴ / محمد: ۱۷ / حجر: ۳۹ و ۴۰ / بقره: ۴۴ / نجم: ۱۱ / تکوین: ۷-۵ / انعام: ۷۵)
تاریخ	(یوسف: ۱۱۱ و ۳ / اعراف: ۱۷۶ / هود: ۱۰۰ / نازعات: ۲۶ / فیل: ۱ / محمد: ۱۰ / غافر: ۸۲)
وحی	(شوری: ۵۱ و ۵۲ / فصلت: ۶ / اسراء: ۳۹)
فطرت	(انبیا: ۶۴ / لقمان: ۲۵ / عنکبوت: ۶۵ / زخرف: ۲۶ و ۲۷ / علق: ۵ / روم: ۳۰)

در خصوص منابع معرفت: اکثر صاحب نظران، «طبیعت» را منبعی برای شناخت می دانند. چرا که از طریق مطالعه، مشاهده و تدبر در آیات و نشانه های خداوند سبحان در طبیعت می توان به معارف بسیاری در زمینه های مختلف علمی دست یافت. طباطبایی (۱۳۷۴، ج ۱۸: ۵۶۰) در خصوص آیه ۲۰ سوره ذاریات می نویسد: سیاق این آیات و دلائلی که در آن ها برای اثبات وحدانیت خدای تعالی آمده، همه برای اثبات یکتایی او در ربوبیت است.

«عقل» یکی از مهم ترین منابع معرفت دینی است. برای اعتبار یافتن ادراک حسی، ابتدای آن بر تعقل لازم است. طباطبایی (۱۳۷۴)، ترجمه موسوی همدانی، ج ۱۶: ۲۵۳) در ارتباط با آیه ۲۴ سوره روم یادآور شده است: کسانی که اهل تعقل هستند، می فهمند که در این میان عنایتی به این نظام که سراپا مصلحت است می باشد، و پدید آمدن صرفاً از باب تصادف و اتفاق نیست.

منبع سوم «دل» است. قرآن به طبیعت و محسوسات توجه کرده است، بدون آن که از باطن ماوراءالطبیعه و غیب و معنویت اعراض کرده باشد. آیه ۱۱ سوره نجم بر سطح بالای معرفت شهودی در پیامبر (ص) دلالت دارد. مکارم شیرازی (۱۳۷۴، ج ۲۲: ۴۹۱) درباره این آیه چنین آورده است: ﴿مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى﴾ این آیه دلیل بر یک شهود باطنی است نه مشاهده حسی.

منبع دیگر شناخت، «تاریخ» است. در برخی آیات قرآن کریم خداوند افراد را دعوت به مطالعه و تفکر در سرگذشت پیشینیان و عبرت گرفتن از آن‌ها، حوادث و تجربه‌هایی که در طول تاریخ رخ داده است، نموده و به افراد هشدار داده است که فریب هوای نفس خویش را نخورند. مکارم شیرازی (۱۳۷۴، ج ۱۰: ۱۰۰) در خصوص آیه ۱۱۱ سوره یوسف چنین می‌نویسد: در سرگذشت یوسف، برادرانش، انبیاء، رسولان گذشته، اقوام مؤمن و بی‌ایمان، درس‌های بزرگ عبرت برای همه اندیشمندان است. پیروان ادیان آسمانی «وحی» را مهم‌ترین منابع معرفت می‌شناسند، وحی منبعی است که از علم بی‌پایان خداوند سرچشمه می‌گیرد. آیه ۶ سوره فصلت بر پذیرش وحی دلالت دارد. انسان هنگامی به سن رشد می‌رسد که یک سلسله حقایق را بدون احتیاج به معلم بداند، حسن و قبح بسیاری از اشیاء را درک کند، در درون جان احساس تعلق به یک مبدأ مقدس داشته باشد. این‌ها نشان می‌دهد که منبع بزرگی برای معرفت در درون جان انسان وجود دارد که ما آن را «فطرت» نام می‌نهم.

انواع معرفت

دیگر بایسته‌های معرفت‌شناسی، آگاهی از انواع معرفت است که یافته‌های حاصل در جدول ۴ گزارش شده است.

جدول ۴. انواع معرفت بر مبنای قرآن کریم

انواع علوم (معرفت)	آیات
دنیوی و اخروی	(بقره: ۲۸۲)
کسبی و لدنی	(سجده: ۹ / اعراف: ۱۷۹ / یوسف: ۴ / کهف: ۶۵)
میزبان و مهمان	(شمس: ۸-۷ / نحل: ۷۰ و ۷۸)
حسی	(یونس: ۱۰۱ / عنکبوت: ۲۰ / غاشیه: ۱۷ / عبس: ۲۴ / طارق: ۵)
عقلی	(حجر: ۸۵ / مومنون: ۱۱۵ / دخان: ۳۹-۳۸ / احقاف: ۳ / انعام: ۵۰ / ذاریات: ۲۱ / اعراف: ۱۷۹ / بقره: ۱۷۱ و ۲۴۲ / حج: ۴۶ / آل عمران: ۱۹۱ / محمد: ۲۴ / نحل: ۱۲۵ و ۳)

(ادامه) جدول ۴. انواع معرفت بر مبنای قرآن کریم

انواع علوم (معرفت)	آیات
شهودی	(نجم: ۱۱-۱۳ / انعام: ۷۵ / توبه: ۱۰۵ / فصلت: ۲۱ و ۵۳ / اعراف: ۱۷۲، ۱۷۳-۱۷۴ و ۲۰۱ / یوسف: ۹۴)
وحيانی	(نجم: ۳ و ۴ / شوری: ۵۲-۵۱ / فصلت: ۶ / اسراء: ۳۹ / نحل: ۴۳)
الهامی	(قصص: ۷ / یوسف: ۱۵ / آل عمران: ۴۵ / نحل: ۶۹-۶۸)

داده‌های حاصل از جدول فوق حاکی از این است که در خصوص انواع معرفت: علوم به اخروی و دنیوی تقسیم می‌شوند. علوم اخروی جز با انقطاع از دنیا و سیر الی الله حاصل نمی‌شود. اما علوم دنیوی با محبت دنیا جمع می‌شوند. مکارم شیرازی (۱۳۷۴، ج ۲: ۳۹۱) در ذیل آیه ۲۸۲ سوره بقره یادآور شده است که: تقوا اثر عمیقی در روشن‌بینی و فزونی علم و دانش دارد. حق این است که قسمتی از علوم را از طریق تعلیم و تعلم رسمی و بخش دیگری را از طریق صفای دل و شستشوی آن با آب معرفت و تقوا فرا گرفته شود. جوادی آملی (۱۳۸۸، ج ۱۲: ۶۳۴-۶۳۶) درباره این آیه چنین آورده است: حصول علم گاهی بعد از تحقق استعداد به وسیله کوشش متعلم و زمانی بدون رنج وی است. قسم اول علم کسبی است. معرفت لدنی درصدد فهم مراد متکلم از خود اوست، نه از کلام او. قرآن در آیه ۷۸ سوره نحل به علومی که از عوارض روح آدمی است و مهمان نفس بشر، اشاره نموده است. طباطبایی (۱۳۷۴)، ترجمه موسوی همدانی، ج ۱۲: ۴۵۱) در ذیل این آیه چنین بیان داشته است: در این آیه علم حصولی انسان در بدو تولد نفی شده است. البته این درباره علم انسان به غیرخودش یا همان علم اکتسابی است. علم حضوری علم انسان به خودش می‌باشد. مکارم شیرازی (۱۳۷۴، ج ۱۱: ۳۳۵) درباره این آیه چنین آورده است: بدون شک علوم بدیهی، تنها استعداد و قوه است. «علم حسی»، توسط حواس پنجگانه به دست می‌آید. این نخستین درجه علم است. خداوند انسان‌ها را در آیه ۱۰۱ سوره یونس دعوت به نگاه کردن و تفکر در آیاتش می‌نماید، یعنی به‌کارگیری حس بینایی در فرایند کسب معرفت. مکارم شیرازی (۱۳۷۴، ج ۸: ۳۹۳) در خصوص این آیه می‌نویسد: ایمان نتیجه

مطالعه جهان آفرینش است. همچنین می‌توان نمونه‌ای از «علم شهودی» را بر مبنای آیه ۹۴ سوره یوسف بیان نمود. مکارم شیرازی (۱۳۷۴، ج ۱۰: ۷۰) در خصوص این آیه می‌نویسد: آن‌ها از صفای دل و روشنایی باطن پیر کنعان بی‌خبر بودند، و قلب او را همچون دل خود تاریک می‌شمردند، و فکر نمی‌کردند حوادث آینده از نقاط دور و نزدیک در آئینه قلبش منعکس شود.

مناط صدق معرفت

دیگر بایسته‌های معرفت‌شناسی، آگاهی از مناط صدق معرفت است که یافته‌های حاصل در جدول ۵ گزارش شده است.

جدول ۵. مناط صدق معرفت از دیدگاه قرآن کریم

مناط صدق معرفت از دیدگاه قرآن کریم	مصادیق	آیات
الف. آیاتی که به صورت ایجابی به مناط صدق پرداخته‌اند.	۱. آیاتی که از روش استدلالی و برهانی در طرح و توجیه اصول اعتقادی بهره برده‌اند.	(طور: ۴۳-۲۵؛ انبیا: ۲۲؛ آل عمران: ۱۹۰؛ و ۷؛ بقره: ۱۶۴؛ غاشیه: ۱۷-۲۲؛ فصلت: ۵۳)
	۲. آیاتی که در آن‌ها از کلید واژه‌هایی مانند «سلطان»، «برهان»، «حجت»، «یقین»، «علم» و مانند آن استفاده شده است.	(نمل: ۶۵-۶۰؛ بقره: ۱۱۱؛ یونس: ۶۸؛ یوسف: ۴۰؛ اعراف: ۳۳؛ هود: ۵۳؛ بقره: ۴)
ب. آیاتی که به صورت سلبی (غیرمستقیم) به مناط صدق پرداخته‌اند.		(بقره: ۱۷۰؛ مائده: ۱۰۴؛ اسراء: ۳۶؛ قصص: ۵۰؛ نجم: ۳؛ یوسف: ۵۳؛ نور: ۲۱؛ فرقان: ۷؛ نجم: ۳۰-۲۹؛ فتح: ۲۶-۲۵؛ حجر: ۳ و ۱۱-۱۰)

یافته‌های حاصل از جدول فوق حاکی از این است که در خصوص مناط صدق معرفت: معیار نهایی حقانیت مطابقت داشتن با واقع است. آیاتی که در قرآن عملاً از روش استدلالی در طرح و توجیه اصول اعتقادی بهره برده‌اند، مستقیماً شناخت حقیقی یا مطابق با واقع را مطرح کرده‌اند. علاوه بر این، آیاتی نیز به‌طور غیرمستقیم دلالت بر

شناخت مطابق با واقع دارد. این آیات دلیل پیروان کفر و شرک را مثلاً پیروی از آباء و اجداد و نیاکان می‌داند.

هدف دوم پژوهش: ارائه الگوی نظری (تعیین اهداف، اصول و روش‌های) تربیت عقلانی بر مبنای بایسته‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم است. برای رسیدن به این هدف گزاره‌های توصیفی و گزاره‌های تجویزی از قرآن کریم احصاء و با استفاده از روش استنتاجی (قیاس عملی) اهداف، اصول و روش استخراج شد که به ترتیب به موارد فوق اشاره می‌شود.

اهداف و اصول تربیت عقلانی بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم

تربیت همانند هر فعالیت ارادی دیگر انسان، هدفی را دنبال می‌کند و نتیجه فعل و جهت‌دهنده افعال انسان است. کلی‌ترین تقسیم‌بندی در زمینه اهداف، تقسیم براساس ترتب طولی اهداف است، که به دو دسته اهداف غایی و واسطی تقسیم می‌شود. **هدف غایی یا نهایی**، نقطه اصلی و مطلوب بالذات در زندگی و به عبارت دیگر، والاترین بالاترین ارزش مطلوب در همه فعالیت‌ها است. در قرآن کریم هدف غایی تربیت «خود خداوند» و هدف بعثت رسولان و نازل شدن کتب آسمانی «**معرفت خداوند**» است. خداوند کمال مطلق و جمیل علی‌الاطلاق است. کعبه آمال همه موجودات و غایت همه سلسله کائنات است. **غایت تربیت**، حرکت در صراط مستقیم و انتهای این صراط مستقیم «**الله**» است. دسته دوم از اهداف، **اهداف واسطی** است که در طریق وصول به هدف غایی قرار دارد که در این مقاله تمرکز اصلی بر این نوع اهداف (اهداف واسطی) است. اهداف تربیت عقلانی در واقع همان گزاره‌های تجویزی هستند که جهت اصول را مشخص می‌نمایند. مقصود از اصول قواعد، دستورالعمل‌ها، بایدها و نبایدهای برگرفته از آیات قرآنی پیرامون معرفت است، که جهت‌دهنده نگرش‌های یک مسلمان به تربیت عقلی برای دستیابی به حیات دنیوی و اخروی است. این اصول از گزاره‌های تجویزی (اهداف) و گزاره‌های توصیفی برگرفته از آیات قرآنی پیرامون معرفت‌شناسی، استنتاج و برای دستیابی به این اصول، اغلب از «استنتاج پیش‌رونده» استفاده شده است. لازم به ذکر است که اصول استخراج شده متعدّدند که در این مقاله به برخی از آن اصول در جدول ۶ اشاره شده است.

جدول ۶. اهداف و اصول تربیت عقلانی بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم

گزاره توصیفی	گزاره تجویزی (اهداف)	اصول تربیتی استنتاج شده
قرآن همه را به فراگیری علوم دعوت می‌نماید (انفال: ۴۱، انعام: ۵۰، بقره: ۱۷۰، زمر: ۹، یونس: ۱۰۱، اعراف: ۱۸۵، بقره: ۴، شمس: ۸-۷).	باید به معرفت‌شناسی صحیح دست یابید (بقره: ۱۱۸، زمر: ۹، دخان: ۷، محمد: ۱۷، زمر: ۱۸، انعام: ۱۶ و یونس: ۳۶).	دستیابی به بصیرت
خداوند به طور مستمر آیات آفاقی و انفسیاش را به بشر نشان می‌دهد (فصلت: ۵۳، غاشیه: ۱۷، اعراف: ۱۷۹).	باید در حالات اقوام و موجودات دیگر و خود مطالعه نمایند (عنکبوت: ۲۰، انبیا: ۵۵-۵۳، زخرف: ۲۳-۲۲).	اندیشه‌ورزی
تقوا سرچشمه آگاهی است (انفال: ۲۹).	باید به خودسازی خود پردازید (زمر: ۹، انفال: ۲۹).	تلازم معرفت و تقوا
درک اسرار هستی ویژه عالمان است (روم: ۲۲، عنکبوت: ۴۳، رعد: ۱۹، یونس: ۱۰۱، اعراف: ۱۸۵، انبیا: ۵۵-۵۳، زخرف: ۲۳-۲۲).	باید قدر و ارزش مقام عالمان را بدانید (زمر: ۹، بقره: ۱۷۰).	حفظ منزلت عالم
سیر در زمین و عبرت‌گیری از گذشتگان لازم و مفید است (انعام: ۱۱، عنکبوت: ۲۰، حج: ۴۶، آل عمران: ۱۳۷، نازعات: ۲۶، روم: ۴۳-۴۲، نمل: ۶۹).	باید در زمین سیر کنید تا دل‌هایتان بیدار شود (حج: ۴۶).	عبرت‌آموزی
علوم اخروی بر اولوالالباب مکشوف می‌شود (بقره: ۲۸۲).	باید با قدرت تقوا قادر باشید حق را از باطل تمیز دهید (انفال: ۲۹).	زهد
بررسی عواقب و نتایج کار یا چیزی است (محمد: ۲۴).	در عاقبت امور خود بیندیشید (اعراف: ۱۷۳-۱۷۲، روم: ۴۳-۴۲).	تدبر
تذکر، تفکر در امور برای پیدا کردن نتیجه‌ای است که قبلاً مجهول یا مورد غفلت بوده است (اعراف: ۲۰۱، رعد: ۱۹).	از اعتقادات و اعمال غیرعلمی پیروی نکنید (اسراء: ۳۶، بقره: ۴۴).	تذکر

(ادامه) جدول ۶. اهداف و اصول تربیت عقلانی بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم

گزاره توصیفی	گزاره تجویزی (اهداف)	اصول تربیتی استنتاج شده
حقیقت جویان دارای هدایت ظاهر و باطن هستند (زمر: ۱۸).	باید روحیه تحقیق و کنجکاوی داشته باشید (اسرا: ۳۶، جائیه: ۳۲، لقمان: ۲۵).	تقویت روحیه حقیقت‌جویی
علم یقینی به آخرت با عمل برای آخرت بدست می‌آید (بقره: ۴)	باید علم نافع و عمل صالح کسب کنید (انفال: ۲۴، بقره: ۴۴)	تلازم علم و عمل
دستیابی به حکمت: قضایای حقه‌ای که مطابق با واقع باشند، حکمت هستند (بقره: ۲۶۹).	باید در دین تفقه نمایند (توبه: ۱۲۲، غاشیه: ۱۷، عبس: ۲۴، طارق: ۵).	حکمت آموزی

داده‌های حاصل از جدول فوق نشان می‌دهد که:

- **اصل دستیابی به بصیرت:** این اصل حاکی از این است که بدون شک بیش و آگاهی، در مورد کارهایی که انسان انجام می‌دهد، حائز اهمیت است و در صورت نبود بصیرت کافی، آدمی از صراط مستقیم خارج شده چون روشن بینی و درک درست از شرایط ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ترجمه موسوی همدانی، ج ۱۸: ۳۳۰).
- **اصل اندیشه‌ورزی:** تفکر و تعقل به معنای اندیشیدن، فرایندی است که در آن یادگیری‌های گذشته و حال دست‌کاری، ساماندهی، هدفمند و جهت‌دار تنظیم می‌گردد. در اینجا منظور از تفکر و تعقل، اندیشه‌ورزی هدفمند و هدایت شده است که به نتیجه منطقی و مطلوب منتهی می‌شود (احسانی، ۱۳۹۳: ۱۲۸). فکر، تلاش و پویایی است که به هنگام مواجهه انسان با معماها در وی جریان می‌گیرد. آدمیان همه درگیر اندیشه‌ورزی‌اند، همه متفکرند و اگر گاه قومی به سبب نداشتن تفکر مورد نکوهش قرار گرفته‌اند، فی الواقع نه به سبب نداشتن تفکر، بلکه به علت «نداشتن تفکری معین است» «أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ...» (روم: ۸).
- **اصل تلازم معرفت و تقوا:** تقوا حالت روحی و معنوی است که روح را نیرومند و شاداب می‌کند و به آن مصونیت می‌بخشد. طباطبایی (۱۳۷۴)، ترجمه موسوی

همدانی، ج ۹: ۷۱) در خصوص آیه ۲۹ سوره انفال یادآور شده است که: فرقان به معنای چیزی است که میان دو چیز فرق می‌گذارد، تقوا فرقان میان حق و باطل است که در عرصه معرفت‌آموزی تاثیر تربیتی خواهد داشت.

● **اصل حفظ منزلت عالم:** معرفی اندیشمندان، علما، تجلیل از آن‌ها و سوق دادن مردم به خط حق بسیار حائز اهمیت است. برای این که اصل منزلت عالم در عرصه معرفت‌آموزی مؤثر واقع شود، پیش‌نیازهایی لازم است که عبارتند از: ایمان، اخلاق حسنه، انصاف، قدرشناسی، قدرت تفکر و تعقل، آینده‌نگری، شناخت فرهیختگان جامعه و میزان اثرگذاری آن‌ها در رشد و تعالی جامعه و غیره.

● **اصل عبرت‌آموزی:** در عرصه معرفت‌آموزی، اصل عبرت‌آموزی دارای پیش‌نیازهایی است که عبارتند از: بصیرت، تعقل، سلامت نفس و ایمان. متریبان می‌توانند با مطالعه سرگذشت گذشتگان و به طور کلی مطالعه تاریخ، داستان‌ها، سیر و سفر و تأمل در شگفتی‌های طبیعت، خلقت موجودات، همچنین تهیه گزارش و سفرنامه، از حوادث و افراد عبرت بگیرند.

● **اصل زهد:** زهد، ترک دنیای مذموم و دل‌کندن از آن است. راه و رسم اولیای خدا در تربیت بر زهد استوار است. زهد حقیقی انسان را از درون و بیرون اصلاح می‌کند. علم حقیقی، حکمت، بصیرت و هدایت در دلی ظهور می‌کند که به زهد آراسته شده باشد (دلشادتهرانی، ۱۳۸۵: ۱۸۸-۱۸۰). فردی که بتواند بین خیر و شر تمیز قائل شود و در زندگی امور اعتباری را از امور اصالی بازشناسد، قطعاً از نظر عقلی رشد یافته است.

● **اصل تدبیر:** «تدبیر» به معنای نظر در عواقب امور و عاقبت‌اندیشی است (دلشادتهرانی، ۱۳۸۵: ۲۱۱). براساس دیدگاه اسلام آدمیان باید اهل تدبیر باشند. افرادی که از نظر عقلی رشد یافته‌اند، از هرگونه سطحی‌نگری، پیش‌داوری‌های سطحی و ظاهری به دور بوده و با ژرف‌اندیشی و تعمق به واقعیت‌ها می‌نگرند.

● **اصل تذکر:** برای رهایی از نسیان و عواقب آن باید از اصل تذکر بهره‌گیری نمود. تذکر یعنی یادآوری و غفلت‌زدایی. خداوند متعال همه علوم را به حضرت آدم بنابر آیه ۳۱ سوره بقره داده بود اما چون اصل تذکر را رعایت نکرد، از بهشت خارج

شد. انذارپذیری از نشانه‌های بیدار دلی و بصیرت است.

● **اصل تقویت روحیه حقیقت‌جویی:** انسان با داشتن فطرت حق‌جو و خداجو

باید از دو راه حق و باطل، یکی را انتخاب نماید و این نیازمند خودسازی، تمرین، ممارست و ریاضت است تا در مقابل تمایلات و کشش‌ها به تعادل برسد. اینجاست که عقل در وجود انسان کمک می‌کند که آنچه خیر است انتخاب کند و آنچه فطرت توحیدی‌اش به آن دعوت کرده را بپذیرد. از این رو برنامه‌ریزان و مجریان تعلیم و تربیت برای تربیت عقلانی‌م‌ترین باید حس حقیقت‌جویی، کنجکاوی و کاوشگری افراد را تقویت نمایند.

● **اصل تلازم علم و عمل:** این اصل مبین این حقیقت است که علم و عمل همواره

باید با هم همراه باشند. جوادی‌آملی (۱۳۸۹، ج ۴: ۱۳۵) در ارتباط با آیه ۴۴ سوره بقره چنین بیان داشته‌اند که: محور توبیخ در این آیه، نسیان نفس و عمل نکردن خود آمر به معروف است. جوادی‌آملی (۱۳۸۹، ج ۴: ۱۴۹-۱۴۸) از امر به معروف آمر بی‌عمل، به «خودفراموشی» تعبیر نموده است. به اعتقاد وی علم باید نافع باشد و از علم بی‌نفع باید به خدا پناه برد. از بارزترین منافع این است که علم نردبان عقل شود. در نظام تعلیم و تربیت باید بر این مهم توجه کافی شود و افرادی که تربیت می‌شوند باید به طور کاربردی در ضمن تعلیم و تربیت ارزش این امر مهم را درک کنند و نسبت به رعایت این اصل در زندگی‌شان ملزم شوند.

● **اصل حکمت‌آموزی:** حکمت عبارت است از علم به حقایق اشیاء (نراقی، ۱۳۹۲

: ۷۷). طباطبایی (۱۳۷۴)، ترجمه موسوی‌همدانی، ج ۲: ۶۰۸-۶۰۷) در ارتباط با آیه ۲۶۹ سوره بقره یادآور شده است که: کلمه «ایتاء» به معنای عطا کردن است، و کلمه «حکمت» به معنای نوعی احکام، اتقان و یا نوعی از امر محکم و متقن است. حکمت عبارت است از قضایای حقه‌ای که مطابق با واقع باشد، دهنده حکمت خدا است. حکمت، علمی است که می‌توان با آن، هم در حیطه اندیشه و هم در حیطه عمل، به حق نایل شد. با رعایت اصل حکمت‌آموزی در تربیت، عقل شکوفا می‌شود. با گشوده شدن دریچه تفکر، درهای حکمت و راه‌یابی به حقیقت بر روی انسان گشوده می‌شود.

روش‌های تربیت عقلانی بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم

جهت پیاده شدن اصول (بایدها و نبایدها)، به روش‌های عملی نیاز است، که از آن‌ها به عنوان روش‌های تربیتی یاد می‌شود (باقری، ۱۳۸۷: ۲۴۷). در این بخش برای هر یک از اصول به دست آمده در فوق، روش‌های تربیتی ارائه گردیده است. روش‌های تربیتی با کنار هم نهادن گزاره‌های تجویزی و اصول تربیت عقلانی استنتاج شده‌اند. یافته‌های حاصل از این بخش در جدول ۷ گزارش شده است.

جدول ۷. روش‌های تربیت عقلانی بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم

روش‌های تربیتی	بنیان‌های تجویزی روشی	اصول
پرهیز از سطحی‌نگری	در زمین سیر کنید تا دل‌هایتان بیدار شود. (۴۶ حج)	دستیابی به بصیرت
پرسشگری تبعیت از احسن	با اندیشه و تفکر بر عالم بنگرید (ق: ۶؛ غاشیه: ۱۷؛ عبس: ۲۴؛ طارق: ۵).	اندیشه‌ورزی
مراقبه و محاسبه نفس	به خودسازی خود بپردازید (زمر: ۹، انفال: ۲۹).	تلازم معرفت و تقوا
الگوی/الگوسازی	قدر و ارزش مقام عالمان را بدانید (زمر: ۹، بقره: ۱۷۰).	حفظ منزلت عالم
تجربه‌اندوزی غفلت‌زدایی موعظه	باید در زمین سیر کنید تا دل‌هایتان بیدار شود (حج: ۴۶، انعام: ۱۱؛ عنکبوت: ۲۰؛ حج: ۴۶؛ آل عمران: ۱۳۷؛ نازعات: ۲۶؛ روم: ۴۳-۴۲؛ نمل: ۶۹).	عبرت‌آموزی
خوبش‌بانی تزکیه نفس	با قدرت تقوا باید قادر باشیم حق را از باطل تمیز دهیم (انفال: ۲۹).	زهد
تبشیر	از حق که فطرت سالم به سوی آن هدایت می‌کند، پیروی کنید (محمد: ۱۷).	شکوفایی فطرت
اشتداد وجودی (شدن)	برای کسب علم همت گمارید (زمر: ۹، علق: ۵-۱).	کمال
آینده‌نگری	در عاقبت امور خود ببینید (اعراف: ۱۷۳-۱۷۲، روم: ۴۳-۴۲).	تدبر
طلب علم	همگی باید روحیه تحقیق و کنجکاوی داشته باشید (اسرا: ۳۶، لقمان: ۲۵).	تقویت روحیه حقیقت‌جویی
تقویت مسئولیت‌پذیری	عامل به علوم نافع باشید (بقره: ۴۴).	تلازم علم و عمل
تذکر توبه	با بهره‌گیری از حکمت عاقل متذکر شوید (بقره: ۲۶۹، انبیا: ۶۴).	حکمت‌آموزی

تحلیل داده‌های حاصل از جدول ۷ حاکی از این است که:

- **در روش پرهیز از سطحی‌نگری سعی بر آن است که تلقی آدمی از امور دگرگون شود.** ایجاد دگرگونی در تلقی افراد، از جمله لوازم قطعی تغییر رفتار و اعمال آنها است. زیرا نوع تلقی و به عبارت دیگر نحوه ارزیابی امور، یکی از مبانی مؤثر در رفتارها و اعمال است. نیت هر فرد در نوع تفکر و سپس کیفیت افعال وی مؤثر بوده، به‌طوری که هر عمل، حتی صحیح، اگر با نیت درستی همراه نباشد، عمل کاملی نبوده بلکه ناقص است. فیلسوف از قضاوت‌های سطحی خودداری می‌کند. او می‌خواهد به عمق قضایا پی ببرد و آنچه را که مسلم و واضح به نظر می‌رسد مورد غور و بررسی قرار دهد (شریعت‌مداری، ۱۳۸۳: ۶۸-۶۷). باتوجه به این که فلاسفه اهل تعقل و اندیشیدن هستند بنابراین نتیجه می‌گیریم هرکسی به واقع اهل تعقل باشد از هرگونه سطحی‌نگری دوری می‌گزیند. از آثار روش پرهیز از سطحی‌نگری می‌توان به بالا رفتن صبر و شکرگذاری، بالا رفتن آستانه تحمل افراد، ثبات قدم و شجاعت در برابر باطل، تقوای پیشگی، روشن بینی و اقدام به موقع اشاره نمود. مصادیق عملی این روش عبارتند از: ترغیب افراد به حقیقت‌جویی و دوری از کذب و دروغ، تقویت فرصت‌شناسی و وقت‌شناسی، استفاده از هنرهای نمایشی در انتقال مفاهیم و معانی، ایجاد فضای گفتگوی منتقدانه و تبادل آراء، نظرات در کلاس و یادگیری علوم نافع.
- **روش پرسشگری:** حاصل فرایند پرورش قوای عقلانی در متربیان، پرسشگری است. در این روش تأکید بر فعال بودن ذهن متربی است. روش پرسشگری آثار تربیتی خواهد داشت، به عنوان نمونه: ارتباط بیشتر با خردمندان و خردپروری، پرهیز از تقلید کورکورانه؛ سیر و سفر در زمین و مطالعه تاریخ گذشتگان و عبرت گرفتن از آنها، تمیز حق از باطل از آثار و پیامدهای این روش است. مصادیق عملی این روش این است که: باید در حین تدریس همواره پرسش مطرح شود و یادگیرندگان را وادار به مطالعه و فکر کردن درباره موضوعات درسی جدید نمود و ذهن آنها را فعال و آنها را به تفکر، تعقل و تدبیر در امور ترغیب کرد. دانش‌آموزان را متناسب با واحد درسی‌شان به بازدید اماکن مذهبی و علمی برد تا با کمک از ابزارهای مختلف معرفتی‌شان به طور عینی از تجربیات جدید حاصل از مشاهدات خویش

بهره‌مند شوند. تقویت قدرت استدلال، مهارت بحث و گفتگو و فرآیند گوش دادن در فعالیت‌های جمعی، شرکت در کنفرانس‌ها فرصت خوبی برای ترغیب افکار دانش‌آموزان به تعقل است.

● **روش تبعیت از احسن:** قرآن کریم در بحث تعلیم و دانش‌اندوزی از مؤمنان می‌خواهد که جز با بهترین سخن به جدال فرهنگی و علمی با اهل کتاب برنخیزند (عنکبوت: ۴۶، زمر: ۱۸-۱۷). از سویی دیگر قرآن کریم بهترین قول را در دعوت به سوی خدا، عمل صالح، بیان تسلیم بی‌چون و چرای انسان در مقابل خدا می‌داند (فصلت: ۳۳). از جمع این آیات، هم وظیفه اساتید حوزه و دانشگاه که «سخن خوب گفتن» و «خوب سخن گفتن» است، و هم وظیفه متعلمان که «پیروی از بهترین سخنان» است، به دست می‌آید. توفیق معلم و متعلم در گرو «عالمانه سخن گفتن و صالحانه عمل کردن است» (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۱۷۱-۱۷۰). آثار تربیتی این روش عبارتند از: تکیه کردن بر حقایق، پرهیز از قضاوت‌های نادرست و سطحی‌نگری، جامع‌نگر بودن، افزایش دقت در حین انجام امور مختلف. از مصادیق عملی این روش نیز می‌توان به تقویت سعه صدر - تقویت قدرت تحلیل، ایجاد شرایط و بسترسازی ارائه مطالب، برای متریبان اشاره نمود.

● **روش مراقبه و محاسبه نفس:** روش مراقبه و محاسبه نفس از مؤثرترین روش‌های تصحیح رفتار و کردار برای حفظ و تداوم عمل صالح است. بر طبق روش مراقبه نفس، انسان در هر کاری که می‌خواهد انجام دهد باید مراقب نفس خویش باشد و پی‌وسته به ظاهر و باطن خویش بنگرد تا نافرمانی از حق، از وی سر نزنند. محاسبه نفس موجب نجات انسان از غفلت‌های گذشته و اصلاح آینده می‌شود. بر این اساس باید در فرایند تعلیم و تربیت و در نظام‌های آموزشی بر این روش تأکید نمود و به متریبان آموخت که همواره مراقبه و محاسبه نفس را سرلوحه کار خویش قرار دهند، و خداوند را در هر لحظه شاهد و گواه بر فعل خویش بدانند تا بتوانند به علم نافع دست یابند و موفق به انجام اعمال صالح شوند.

● **روش الگویی / الگوسازی:** انسان به فطرت خود که عشق به کمال مطلق است، الگوطلب و الگوپذیر است. بدین سبب یکی از بهترین روش‌های تربیت ارائه نمونه

و تربیت عملی است. تربیت ابتدایی انسان به طور طبیعی با روش الگویی شکل می‌گیرد. الگوهای صالح، پاک و با فضیلت مردم را به صلاح، پاکی و آراستگی به فضایل می‌رسانند و الگوهای فاسد مردم را به فساد می‌کشانند (دلشادتهرانی، ۱۳۸۵ : ۲۵۰-۲۴۸). صریح‌ترین کلام الهی در این باره، آیه ۲۱ سوره «احزاب» است که پیامبر (ص) را به عنوان اسوه حسنه معرفی می‌نماید. در سوره «ممتحنه» آیات ۴-۶، حضرت ابراهیم (ع) و پیروانش را الگو و سرمشقی نیکو برای مؤمنان و طالبان لقاء پروردگار قرار می‌دهد. مصادیق عملی این روش تربیتی عبارتند از: ترغیب یادگیرندگان به همنشینی با علماء، صالحان، تحقیق در سیره و سلوک آن‌ها، تشویق متریان به آگاهی از نقاط قوت و ضعف خویش است. نظام آموزشی با بهره‌گیری از تعالیم کتاب آسمانی قرآن کریم می‌بایست در معرفی هرچه بهتر و کامل‌تر الگوهای مطلوب در عرصه‌های مختلف به متریان بکوشند و زمینه الگوگیری را برای آنان ایجاد نمایند تا از این طریق موجبات رشد و پرورش قوای عقلی را فراهم آورند.

● **روش تجربه‌اندوزی:** از روش‌های پرورش تعقل تجربه‌اندوزی است. در آمیختن دانش و معلومات با تجارب عملی، یکی از محورهای اساسی است که فیلسوفان تعلیم و تربیت از دیرباز بر آن تأکید کرده‌اند. تجربه‌اندوزی موجب عقل‌افزایی می‌شود (بهشتی، ۱۳۸۶ : ۲۲۷-۲۱۹). از جمله راه‌کارهایی که مؤید اثربخشی این روش تربیتی است می‌توان از: تجربه‌آموزی خود دانش‌آموزان در دروس مختلف، بهره‌گیری از فعالیت‌های فوق برنامه هدفمند برای کسب تجربه، فراهم کردن امکان مواجهه با صاحبان تجربه و فراهم کردن موقعیت‌هایی برای مشاهده تجربه‌های گذشتگان نام برد.

● **روش غفلت‌زدایی:** غفلت، مانع تهذیب و تزکیه نفس است. فراموشی علت غفلت است و «ذکر» یا «یادآوری» آموخته‌های نظری و عملی و در مرحله‌ای بالاتر یاد خدا راه حل خروج از غفلت و کلیه امراض نفسانی است. بنابراین معلمان و اساتید در مواجهه با غفلت‌های متریان باید از روش غفلت‌زدایی استفاده نمایند. برخی آثار تربیتی روش غفلت‌زدایی عبارتند از: همراه نمودن تربیت معنوی با تربیت عقلی، آگاه کردن به موقع افراد از اشتباهات و خطاهایشان، آخرت‌گرایی و توجه به سرای باقی،

ترغیب افراد به اصلاح خویشستن و تقویت نفس، تقویت ایمان به خداوند متعال و رعایت حدود الهی و عاقبت اندیشی در امور مختلف. از مصادیق عملی این روش می‌توان به فراهم آوردن زمینه‌های مناسب برای متریان جهت برقراری ارتباط با خود، خدا، خلقت و دیگران و اصلاح و ساماندهی موقعیت‌ها توسط متریان اشاره نمود.

● **روش موعظه:** با توجه به نقش و اهمیت روش تربیتی موعظه، دست اندرکاران امر تعلیم و تربیت و به ویژه معلمان و اساتید باید از این شیوه در جهت رشد، تعالی روحی و فکری افراد تحت تعلیم خویش بهره ببرند و به اقتضای شرایط و در زمان مناسب آن‌ها را پند و اندرز نمایند. روش موعظه آثار تربیتی فراوانی خواهد داشت، از جمله می‌توان به: در نظر گرفتن رعایت‌های تفاوت‌های فردی از حیث طبایع، توانایی‌ها، روحیات، برانگیختن حس همدلی و ایجاد محبت بین افراد، تأثیر عمیق و ماندگار در اذهان افراد، دعوت به خیر و صواب و از بین بردن قساوت قلب اشاره کرد. این روش دارای مصادیق فراوانی است که بهره‌گیری از زبان شعر و داستان، انتخاب مکان و زمان مناسب، یادآوری نتایج سوء هر عمل، شناخت روحیات و شرایط مختلف افراد، استفاده از زبان نرم و لئین و ایجاد حس اعتماد مشترک از آن جمله‌اند.

● **روش خویشستن بانی:** انسان، به‌عنوان «خلیفه خدا» و «امانت‌دار الهی» معرفی شده تا قدردان نعمت وجودی خویش باشد و ذخائر عقلی و درونی با ارزشش را هرچه بیشتر بارور و شکوفا سازد. انسان در پرتو وحی و عقل، به «خودآگاهی» و «خودپایی» می‌رسد تا در پرتو آن به «خودسازی» دست یابد و از خویشستن غفلت نورزد و دچار خودفراموشی، خودباختگی و خودخواهی نشود. برخی آثار تربیتی روش خویشستن بانی عبارتند از: صبر و شکیبایی در زندگی، میانه‌روی در کارها، قناعت، آرامش روح و روان، ایجاد روحیه شکرگزاری، نهادینه‌شدن شناخت و باورهای دینی تقویت اراده افراد.

● **روش تزکیه نفس:** نزدیک‌ترین و مهم‌ترین چیز برای انسان، نفس اوست و آدمی قبل از تربیت دیگران، باید در پی اصلاح خویش باشد. افرادی که از نظر عقلی رشد یافته‌اند

باید روش مبارزه و مجاهده با نفس را بیاموزند تا عقول آن‌ها بتواند حق و باطل را از یکدیگر بازشناسند. رشد و شکوفایی عقل در گرو مبارزه با نفس اماره است. جدا از آثار تربیتی این روش می‌توان به خودسازی، اصلاح و تربیت نفس، مراقبه و محاسبه ی نفس، آراستگی نفس به فضایل و پیراسته سازی از رذایل، حصول تقوا و پرهیزگاری، اخلاص در عمل اشاره کرد. از مصادیق عملی این روش می‌توان به: فراهم آوردن موقعیت‌های مناسب محاسبه و خودسازی برای فراگیران در حوزه‌های مختلف تحصیلی، اجتماعی و خانوادگی اشاره نمود.

● **روش تبشیر:** این روش نقشی موثر در تربیت و سازندگی شخصیت انسان دارد. برای سوق دادن آدمیان به سوی اهداف تربیت باید میان نیکان و بدان، عالم و جاهل تفاوت قائل بود و با هر کدام متناسب با مرتبه وجودی خود رفتار نمود. چرا که در غیر این صورت نظام تربیت مختل و انگیزه نیکی و دانایی زایل می‌گردد. تبشیر صحیح، به جا و به اندازه مردم را به تلاش، درستکاری و تعقل در عاقبت امور برمی‌انگیزاند. تبشیر میل به کمال را در انسان تقویت می‌کند و انسان فکور و عاقل را به انجام کار نیک ترغیب می‌نماید. بنابراین باید از این روش در آموزش در سطوح مختلف بهره برد و فراگیران را با این روش در مسیر رشد عقلانی هدایت نمود. مربی باید استعدادهای فطری متربی را به فعلیت برساند. بشارت و پاداش، باعث تقویت انگیزه و گرایش متربی می‌شود. به طور مثال مربی باید برای راستگویی متربی به وی جایزه معنوی و حتی مادی بدهد و با متربی برخورد خوشایند داشته باشد. این عمل موجبات تکرار و استمرار عمل نیک متربی را فراهم می‌آورد.

● **روش اشتداد وجودی (شدن):** متناظر با این روش، متربی باید در هر موقعیت تربیتی که در مسیر زندگی قرار می‌گیرد، در راستای شناخت موقعیت، اصلاح و سازماندهی آن تلاش نماید. متربی دائماً در حال شدن و اشتداد وجودی خویش است. در این وضعیت فرد در تمامی لحظات و حالات به دنبال ارتقای ابعاد وجودی خویش می‌باشد. برخی آثار تربیتی این روش عبارتند از حق شناسی، قدرشناسی، جلب رضایت خدا و قرب الهی، از بین رفتن منیت‌ها در نفس انسان، عالم عابد شدن، عاقل شدن جامعه بشری، عامل به علوم شدن استغفار، انابه و توبه از جمله مصادیق

عملی این روش تربیتی می‌توان به: توجه به تفاوت‌های فردی، برقراری ارتباط عاطفی صحیح و سالم بین معلم و شاگرد، امین بودن معلم، بیان فضائل اخلاقی در قالب داستان و ضرب‌المثل، بهره‌گیری از روش‌های ارزش‌یابی‌هایی منعطف و متنوع، فراهم آوردن زمینه‌های پرورش علائق، بهره‌گیری از ظرفیت‌های درون مدرسه، خارج از مدرسه و خانواده‌ها اشاره کرد.

● **روش آینده‌نگری:** آینده‌نگری نوعی تدبیر است که هر انسان عاقلی به آن نیاز دارد. در نظام‌های تعلیم و تربیت باید هدفمند و مدبرانه عمل نمود و نیازها و انتظارات آتی را مد نظر داشته و با برنامه‌ریزی معقول، منسجم و منظم تصمیمات لازم را اتخاذ نمود. آیه ۱۸ سوره حشر نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی و آینده‌نگری از اصول ضروری یک زندگی خردمندانه است و رعایت حدود تقوای الهی در مسیر حرکت به سوی چنین آینده‌ای شرط موفقیت است. بنابراین اگر نظام آموزش و پرورش در تدوین اهداف و سپس در قالب محتوای دروس و مباحث کلاسی، بخشی را به طرح این موضوع اختصاص دهد و ابعاد این موضوع را با بیانی مناسب توسط معلمان توانمند روشن گرداند، اثرات سازنده تربیتی زیادی در اصلاح امور دانش‌آموزان رخ خواهد داد. آثار تربیتی روش آینده‌نگری عبارتند از: افزایش امید به آینده‌ای بهتر در افراد، کسب مهارت دوراندیشی و تدبیر در امور مختلف، عبرت‌آموزی، برنامه‌ریزی هدفمند و منسجم برای آینده، جلوگیری از بروز خطاها در فرایند تعلیم و تربیت، تلاش و کوشش مستمر و با انگیزه قوی. مصادیق عملی این روش نیز عبارتند از: فراهم کردن فرصت پیش‌بینی، حدس، خیال‌پردازی، عدم توقف در زمان گذشته، فراهم آوردن موقعیت‌های تربیتی مناسب و دادن تکالیف و مسئولیت‌های مختلف به مربیان و ارزیابی چگونگی کار با توجه به موضوع.

● **روش طلب علم:** آموختن علوم و معارف، یکی دیگر از روش‌های تربیت و تکمیل عقل نظری است. عقل در آغاز زندگی، موهبتی بالقوه است که آرام آرام از راه فراگیری دانش، شکوفا می‌شود و به فعلیت می‌رسد (بهشتی، ۱۳۸۶: ۱۹۶). قرآن با ذکر اهمیت مقام علم و عالم، همه را به طلب علم فراخوانده است. اساساً اگر دستیابی به علم به روش طلب کردن باشد، باعث به وجود آمدن این آثار تربیتی خواهد شد،

به طور مثال: کسب علم با انگیزه صورت می گیرد، شوق و لذت کشف به کسب علم در مربی ایجاد می شود، صبوری و استقامت برای تحمل موانع در یادگیرنده گسترش می یابد. از مصادیق عملی این روش، می توان از زمینه سازی در راستای توصیف، تحلیل، فراهم نمودن موقعیت های مناسب کسب تجربه برای یادگیرندگان در فرایند تربیت، تقویت روحیه تواضع، معاشرت با افراد با تقوا نام برد.

● **روش تقویت مسئولیت پذیری:** مسئولیت به معنای تعهد است. در ادبیات تربیت اسلامی برای انسان ارتباطات متفاوتی از جمله ارتباط با خود، خالق، دیگران و طبیعت تعریف شده است از این رو مسئولیت انسان در هر کدام از این ارتباطات متفاوت است. ایجاد احساس مسئولیت در فرد نسبت به اعمالش، یکی از روش های تربیت عقلی می باشد. آثار تربیتی روش تقویت مسئولیت پذیری عبارت اند از: استقلال فکری و عملی، تقویت حس قدرشناسی، ضرورت برنامه ریزی در کارها، ثبات قدم، همکاری و کمک به دیگران. از مصادیق عملی این روش می توان: به تقسیم کار در کلاس، ایجاد بستری برای انجام کارهای گروهی در سطح کلاس و مدرسه، تشکیل جلسه اولیاء و مربیان، برگزاری اردو در جهت تقویت مهارت های عملی و تمرین مسئولیت پذیری، حفظ مشارکت فعال و روحیه نشاط آور در فضای کلاس، فراهم آوردن زمینه ای برای فعالیت حرفه ای مربیان نام برد.

● **روش تذکر:** آثار تربیتی روش تذکر در تربیت عقلانی زمانی حاصل خواهد شد که، ذکر زبانی و قلبی با یکدیگر همراه شوند و از نسیان نفس جلوگیری شود. آدمی به سبب فرو رفتن در تعلقات دنیوی دچار غفلت از یاد خدا می شود و خود را فراموش موجب هلاکت خود می شود (حشر: ۱۹).

● **روش توبه:** توبه درمان بسیاری از بیماری های روحی چون تکبر است. فردی که از نظر عقلی رشد یافته است دچار بیماری روحی نمی شود زیرا با به کارگیری روش هایی چون توبه همواره نفس خویش را تهذیب نموده و مورد رحمت و مغفرت الهی قرار می گیرد. از این رو باید در سیاست گذاری های آموزشی و روش های تدریس این روش برای آموزش به فراگیران گنجانده شود و مدرسین در شرح و تفصیل آن برای افراد تحت تربیت خویش بکوشند.

نمودار ۱. الگوی نظری تربیت عقلانی جهت نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی براساس مبانی معرفت‌شناختی قرآن کریم

نمودار منعکس‌کننده مدل مفهومی تربیت قرآنی بر مبنای بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآنی است که به طور مفصل این مدل در مقاله به عنوان مبانی، اهداف، اصول و روش تربیت عقلانی مورد بررسی عمیق قرار گرفته است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف کلی تحقیق حاضر تدوین الگوی تربیت عقلانی بر مبنای قرآن کریم، براساس بایسته‌های معرفت‌شناختی است که در زمینه احصاء بایسته‌های معرفت‌شناختی از روش «تحلیل مفهومی» و در زمینه طراحی الگوی مفهومی از روش «استنتاجی پیش‌رونده» استفاده شده است. در بخش بایسته‌های معرفت‌شناختی، امکان شناخت،

انواع شناخت، منابع شناخت و مناط شناخت در آیات به طور عمیق مورد مطالعه قرار گرفت. به دنبال آن الگوی مفهومی در زمینه تربیت عقلانی ارائه شد. لازم به ذکر است که در بالاترین سطح می‌توان الگو را به انتزاعی‌ترین ایده سامان دهنده به جریان آموزش و پرورش اطلاق کرد. در این حالت الگو را می‌توان هم سنگ فلسفه تعلیم و تربیت دانست زیرا ایده فلسفی خاصی در باب ماهیت تعلیم و تربیت است به نحوی که سامان‌دهنده همه افکار و فعالیت‌هایی بوده که در سطوح پایین جریان دارند. در سطح میانی و فروتر می‌توان الگو را ناظر به طرح‌های انتزاعی دانست که تنظیم‌کننده یا هدایت‌کننده برنامه‌های آموزشی و درسی برای آموزش و پرورش است که به طور مفصل در بدنه مقاله مورد توجه قرار گرفته است. لذا الگوی مورد نظر در این مقاله ترکیبی از الگو به معنای سطح اول و سطح میانی است. یعنی از یک طرف به سامان دادن افکار و فعالیت‌هایی می‌پردازد که در سطوح پایین آموزش و پرورش جریان دارند و از طرف دیگر، هدایت‌کننده سیاستگذاری‌ها و برنامه‌های آموزشی است.

این الگوی نظری شامل اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی براساس معرفت‌شناسی قرآنی است. هریک از این عناصر مدل از دیگری مشتق شده‌اند و بر هم مؤثر خواهند بود و امکان ترتیب دادن سلسله مراتب در بین آن‌ها وجود دارد. اهداف گزاره‌های تجویزی برآمده از بنیان‌های معرفت‌شناختی است و اصول نیز بر مبنای همان گزاره‌های توصیفی و تجویزی و روش‌ها نیز بر مبنای اصول و استنتاج شده است. اگر چه عناصر و اجزای مدل (اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی) از حیث کاربرد با هم متفاوت هستند و هرکدام رسالت خاصی را در فرایندهای تربیتی ایفا می‌نمایند اما وجود سنجیت‌ها و ارتباطات‌شان نیز غیرقابل انکار است. بر اساس این روند بود که اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی مشخص شد که هر کدام از عناصر این الگو که نمودار آن در مقاله به تصویر کشیده شده است در بدنه به طور مفصل مورد بحث قرار گرفته است که جهت جلوگیری از اطاله کلام در این بخش از ذکر مجدد آن‌ها خودداری می‌شود.

از این رو بر اساس الگوی طراحی شده **پیشنهاد می‌گردد** برنامه درسی تفکر محور برای نظام تربیت رسمی و عمومی طراحی گردد؛ در دوره‌های ضمن خدمت برای معلمان و دانشجو معلمان، عناصر نظام تربیت عقلانی، مصادیق عملی و آثار تربیتی آن

تبیین گردد؛ مفاهیم و آثار تربیت عقلانی با ابتدا بر بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن کریم در قالب شکل و تصویر، داستان، شعر و فیلم‌های کمک آموزشی به مقتضای سطح رشد عقلی کودکان به ویژه در دوره اول تربیت توسط صاحب نظران و نویسندگان ارائه گردد. علاوه بر این به دلیل تاثیر جدی سایر ارکان تربیت در پرورش بعد عقلانی کودکان و نوجوانان؛ پیشنهاد می‌گردد دوره‌های تربیتی و آموزشی مناسب با بهره‌گیری از مربیان توانمند جهت ارتقای سطح معرفت و آشنایی با چگونگی به‌کارگیری اصول و روش‌های حاصل از تحقیق، برای خانواده‌ها برگزار گردد. همچنین به دلیل نقش اساسی رسانه‌ها به ویژه رسانه‌های دیداری و شنیداری در چگونگی تربیت افراد، پیشنهاد می‌گردد با بهره‌گیری از ظرفیت رسانه در قالب فیلم، نمایش، انیمیشن و نشست‌های گفتگو محور اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی حاصل از یافته‌های تحقیق برای مخاطبان تبیین گردد.

مهم‌ترین محدودیت‌های این تحقیق، مشکل یافتن آیات قرآنی مرتبط با موضوع است، که علی‌رغم تلاش‌های فراوان در این زمینه، استفاده از نرم‌افزارهای موجود همچنان احتمال می‌رود که آیات مرتبط دیگری وجود داشته که مدنظر قرار نگرفته باشد. محدودیت دیگر درک و فهم دقیق آیات است که احتمال می‌رود بخشی از آیات چندان که شایسته است امکان محتوای عمیق آن‌ها استنباط نشده است که مطالعه احادیث و روایات را در این زمینه این مشکل را مرتفع می‌کند که این مهم در این پژوهش ممکن نبوده است و لیکن با توجه به این که محدوده و قلمرو تحقیق حاضر بسیار گسترده بود و وقت بسیار اندکی در اختیار محقق بوده، الگوی ارائه شده از تربیت عقلانی صرفاً براساس آموزه‌های تربیتی قرآن، آن هم با مطالعه و تأمل در منابع معتبر تفسیری و نظرات مفسران و محققان مشهور بوده است نه کتب معتبر روایی.

منابع

- قرآن کریم.
- آقازاده، محرم. (۱۳۹۰). *تکنولوژی آموزشی بر پایه رویکرد ساخت‌گرایی*. تهران: آیز.
- احسانی، محمد. (۱۳۹۳). *تربیت عقلانی از منظر قرآن کریم*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- الیاس، جان. (۱۳۸۰). *تربیت عقلانی*. (ترجمه عبدالرضا ضرابی، مترجم). نشریه معرفت، شماره ۴۴-۱۱۰-۱۱۸.
- ایمان، محمدتقی و کلامه‌ساداتی، احمد. (۱۳۹۲). *روش‌شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان (ارائه مدلی روش‌شناختی از علم اسلامی)*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ایمانی، محسن. (۱۳۷۸). *تربیت عقلانی*. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۷). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. چاپ اول. تهران: انتشارات مدرسه.
- _____ (۱۳۸۹). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران*. جلد اول. ج ۲. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- بهشتی، سعید. (۱۳۷۹). *نظام تربیت عقلانی بر مبنای سخنان امام علی (ع)*. رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس.
- _____ (۱۳۸۶). *آیین خردپوروی/ پژوهشی در نظام تربیت عقلانی*. بر مبنای سخنان امام علی (ع). تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- _____ (۱۳۸۹). *تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- جوادی‌آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). *معرفت‌شناسی در قرآن*. قم: مرکز نشر اسراء.
- _____ (۱۳۸۸). *تفسیر تسنیم*. محقق: محمدحسین الهی زاده. ج ۱۲. قم: نشر اسراء.
- _____ (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم*. محقق: احمد قدسی. ج ۳. قم: نشر اسراء.
- _____ (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم*. محقق: احمد قدسی. ج ۴. قم: نشر اسراء.
- _____ (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم*. محقق: حسین شفیعی و محمد اصفهانی. ج ۲۲. قم: نشر اسراء.
- _____ (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم*. محقق: علی اسلامی. ج ۶. قم: نشر اسراء.
- _____ (۱۳۹۳). *صورت و سیرت انسان در قرآن*. قم: مرکز نشر اسراء.
- حسین زاده، محمد. (۱۳۸۹). *درآمدی بر معرفت‌شناسی و مبانی معرفت دینی*. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- حسینی بهشتی، محمد. (۱۳۷۸). *شناخت از دیدگاه قرآن*. بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید آیت الله دکتر بهشتی، تهران: بقیع.
- دلشادتهرانی، مصطفی. (۱۳۸۵). *سیری در تربیت اسلامی*. ج ۹. تهران: دریا.
- رشیدی، شیرین. (۱۳۹۲). *بررسی اصول و روش‌های تربیت عقلانی بر مبنای سخنان امام رضا (ع)*. پایان نامه کارشناسی ارشد دفاع شده رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، گرایش تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- سرتیپ زاده، لیلان. (۱۳۸۹). *لالات‌های تربیتی اندیشه ورزی از منظر قرآن کریم برای مدیریت آموزشی*. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق (ع).
- شریعتمداری، علی. (۱۳۸۲). *تعلیم و تربیت اسلامی*. تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- _____ (۱۳۸۳). *اصول و فلسفه تعلیم و تربیت*. تهران: امیرکبیر.
- صادق زاده قنصری، علیرضا. (۱۳۸۲). *بررسی ارتباط معرفت‌شناختی دانش آموزش و پرورش با تعلیم و حیانی اسلام*. رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. ج ۱. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. ج ۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. ج ۹. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. ج ۱۱. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. ج ۱۲. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. ج ۱۶. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- _____ (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. ج ۱۸. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- قائم‌نیا، علیرضا. (۱۳۹۲). *قرآن و معرفت‌شناسی*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- کیلانی، ماجد عرسان. (۱۳۸۹). *فلسفه تربیت اسلامی: مطالعه تطبیقی فلسفه تربیت اسلامی و فلسفه‌های تربیتی معاصر*. ترجمه بهروز رفیعی. تهران: سمت.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۹). *آموزش فلسفه*. ج ۱. تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۱). *مسئله شناخت*. تهران: صدرا.
- معلمی، حسن. (۱۳۸۷). *نگاهی به معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی*. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- مکارم‌شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۲. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۵. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۷. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۸. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۱۰. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۱۱. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۱۶. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۱۸. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم‌شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. ج ۲۲. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نراقی، احمد. (۱۳۹۲). *معراج السعاده*. به کوشش و ویرایش عاطفه حمامیان قمی. ج ۷. قم: علویون.
- نصر، حسین. (۱۳۹۰). *معرفت‌شناسی در اندیشه اسلامی*. (ترجمه مجتبی جعفری)، مجله فلسفه و کلام، اطلاعات حکمت و معرفت، شماره ۶۱.
- _____ (۱۳۹۳). *نیز به علم مقلس*. (ترجمه حسن میاندار)، قم: کتاب طه.
- نوروزی، داریوش و رضوی، عباس. (۱۳۹۰). *مبانی طراحی آموزشی*. تهران: سمت.